

- прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) / Олександр Сакало // *Красзнавство*. – 2008. – №1-4. – с.168-174.
8. Сердюк І. Демографічні характеристики міського духовенства за даними Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 років / І.Сердюк // *Історія релігій в Україні*. Книга І. – Львів, 2009. – с.586-593.
  9. Центральний державний історичний архів України м. Київ. – Ф.990. – Оп.2. – Спр.15.

* * *

УДК 316.334.55(477.53)»1775»

О. Бороденко

ПРИЧИНИ НЕДООБЛІКУ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ У СПОВІДНИХ РОЗПИСАХ 1775 РОКУ

У статті здійснена спроба виокремлення можливих причин недореєстрації кількості сільського населення Полтавського полку у матеріалах сповідних розписів 1775 р., порівнюючи з даними Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр.

Ключові слова: *кількість населення, недооблік, причини, Румянцевський опис, сповідні розписи.*

Нові тенденції у розвитку сучасної української гуманітаристики все виразніше демонструють гармонійне поєднання міждисциплінарності та використання новітніх методологічних підходів. У цьому сенсі зростає цінність тих наукових розвідок, котрі апелюють до «квантитативного» (кількісного) аналізу історичних джерел, особливо облікового характеру, оскільки його висновки обґрунтовуються чисельними показниками або ж, навпаки, кліометричні дані викликають у дослідника низку запитань та необхідність пошуку змістовно-логічних відповідей на них. Так, у результаті проведеного аналізу кількісних показників сільських мешканців Полтавського полку у документах двох видів облікових реєстрів: Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр. (Румянцевського) та сповідних розписів 1775 р., авторка виявила недооблік населення останнім джерелом і спробувала з'ясувати його причини.

Отже, джерельну базу дослідження становлять документи вже названих фіскального та церковного реєстрів. Перший, Румянцевський

опис, насамперед передбачав декларування всього населення та його майнового стану з метою визначення їхньої податкової платоспроможності. Такі переписні книги зберігаються у 57 фонді «Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр.» Центрального державного історичного архіву України у місті Києві. Документи другого перепису, сповідних розписів 1775 р., знаходяться у іншому 990 фонді «Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії» вказаного архіву. Мотивацією реєстрування населення було встановлення церковного контролю за мораллю парафіян [1, с. 123]. У церковні книги записувалися ті мешканці населених пунктів, які в святу чотиридесятницю приходили до церкви на сповідь та причастя.

Таблиця 1

**Статевікова структура сільського населення
(за матеріалами Румянцевського опису)**

Вік	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки
	Абсолютна кількість			Показники структури (%)		
0-4	1718	861	857	15,7	15,4	15,9
5-9	1694	851	843	15,4	15,3	15,6
10-14	1394	720	674	12,7	12,9	12,5
0-14	4806	2432	2374	43,8	43,6	44,0
15-19	1263	617	646	11,5	11,0	11,9
20-24	883	453	430	8,1	8,1	7,9
25-29	755	342	413	6,9	6,3	7,7
30-34	711	388	323	6,5	7,0	6,0
35-39	640	295	345	5,8	5,3	6,4
40-44	631	348	283	5,8	6,2	5,3
45-49	389	197	192	3,5	3,5	3,6
50-54	342	195	147	3,1	3,5	2,7
55-59	160	92	68	1,5	1,6	1,3
60-64	154	81	73	1,4	1,5	1,4
65-69	110	58	52	1,0	1,0	1,0
>70	122	78	44	1,1	1,4	0,8
Разом	10966	5576	5390	100%	100%	100%

На початку дослідницької роботи було проведено підрахунок населення у окремих селах Полтавського полку: Головачі, Горбанівці, Жуках, Диканьці, Куклинцях, Пушкарівці, Рибцях, Розсошенцях, Стасовцях, Трибах [3; 2, арк. 120-193, 205-228, 351-382, 501-512, 579-583, 683-691, 712-744]. На їхній основі за обома видами описів створено спеціальні узагальнюючі таблиці, які в історичній демографії називають

таблицями необроблених даних [4, с. 16], за якими передбачено розподіл населення за віком, статтю та сімейним станом.

За нашими підрахунками, згідно з Генеральним описом Малоросії 1765-1769 рр., загальна кількість аналізованого населення становила 10966 осіб, а сповідними розписами – 9868 чоловік (див. табл. 1 і 2). Отже, як бачимо, за даними Румянцевського опису чисельність населення на 1098 чоловік (10%) переважала дані церковних реєстрів, що були складені десятима роками пізніше.

Правдоподібно, що за період між 1766-1775 рр. чисельність населення скоротилася. Зниження кількості людей, на нашу думку, могло відбутися за рахунок міграційних процесів, а також перевищення смертності над народжуваністю, імовірно, спричинене епідемією чуми 1771 р., неврожайними, маловрожайними та посушливими 1766, 1773, 1774 роками тощо [5, с. 11, 26].

Найбільш мобільними категоріями населення можна вважати підсусідків та наймитів. Зокрема, серед причин їхньої не участі у сповідальному процесі у дні святої чотиридесятниці в матеріалах церковної документації, зазвичай, позначалося – через «отлучку» [6, с. 52]. Підсусідки переміщувалися з місця на місце в пошуках заробітків, кращих ґрунтів та умов для життя. Утім, підсусідки складали нечисельну групу. Найбільш мобільну, на нашу думку, групу становили наймані робітники, які наймалися, загалом, порічно або посезонно. Серед них була й значна кількість самотніх жінок (неодружених та овдовілих), а також дітей, які йшли в найми чи в науку з певного виду ремесла. Отже, недовготривале переміщення окремих категорій населення порушувало єдину структуру соціумів населених пунктів та ускладнювало реєстрацію мешканців.

Таблиця 2

**Статевікова структура населення
(за матеріалами сповідних розписів 1775 р.)**

Вік	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки
	Абсолютна кількість			Показники структури (%)		
0-4	1253	638	615	12,7	12,8	12,6
5-9	1340	685	655	13,6	13,7	13,4
10-14	1224	607	617	12,4	12,2	12,7
0-14	3817	1930	1887	38,7	38,7	38,7
15-19	1144	574	570	11,6	11,5	11,7
20-24	1090	503	587	11,0	10,1	12,0
25-29	859	436	423	8,7	8,7	8,7
30-34	705	350	355	7,1	7,0	7,3

35-39	528	270	258	5,4	5,4	5,3
40-44	537	283	254	5,4	5,7	5,2
45-49	424	216	208	4,3	4,3	4,3
50-54	316	165	151	3,2	3,3	3,0
55-59	207	130	77	2,1	2,6	1,6
60-64	135	78	57	1,4	1,6	1,2
65-69	51	30	21	0,5	0,6	0,4
>70	55	27	28	0,6	0,5	0,6
Разом	9868	4992	4876	100,0	100,0	100,0

Можливо, що зниження кількості населення у вищеназваних селах могло залежати від епідеміологічного стану в поселеннях. Відомо, що в 1770-1771 рр. до Києва дійшла чума, хоча для Європи XVIII ст. характерні були тенденції на зникнення чуми [7, с. 15]. Усе ж таки, про широту поширення цієї хвороби на Лівобережжя складно говорити. У містечках Вороньків, Яреськи та Сорочинці не виявлено помітних проявів поширення чуми, але саме в них впродовж 1766-1771 рр. помітне на 6% скорочення загальної кількості населення. Дослідниця О. Замура відмічає, що протягом названого періоду для містечок Переяславсько-Бориспільської єпархії притаманне загальне скорочення народжуваності, а смертність найбільше переважала серед наймолодшої, дитячої вікової групи 0-4 років. Очевидно, далися в знаки дванадцять «голодних років» – з 1765 р. по 1776 р. [8, с. 146-147]. Про велику епідемію у 1769-1771 рр. згадував у своєму дослідженні с. Шамрай. Він зазначав, що саме вона сильно зменшила кількість людності в Київській сотні та лише в 1770-х роках знову почалося, хоча і повільне, збільшення чисельності населення [9, с. 152]. Не виключено також, що й інші обставини, наприклад, пожежі, впливали на зменшення чисельності населення.

Крім того, вищевказана розбіжність у показниках могла бути викликана й недообліком під час укладання сповідних розписів. Головною причиною цього, на нашу думку, було неврахування новонароджених дітей до першого року, оскільки в розписах, загалом, позначено дітей від одного року. Це, очевидно, зумовлено високою смертністю новонароджених дітей, в особливості хлопчиків [10, с. 88]. Натомість, у Румянцевському описі діти вказувалися від самого народження з позначенням місяців та неділь. Підтвердженням такої статистичної ситуації були кількісні показники зареєстрованих дітей від 0 до 4 років представлених в обох таблицях. Очевидним фактом було переважання дітей цієї вікової групи в Генеральному описі (1718 осіб) на противагу сповідним розписам (1253 особи). Різниця доволі значима – 465 дітей.

По-друге, досить часто дослідники вказують на заниження в розписах загальної кількості дітей до 7 років, адже сповідальний вік починався з цього віку. Згідно із показниками другої дитячої групи 5-9 років з таблиць знову помічаємо перевагу в 354 особи (1694:1340)¹ у матеріалах фіскального обліку та третьої дитячої групи 10-14 років – 170 дітей (1394:1224). Назагал, у великій дитячій віковій групі 0-14 років можливий недооблік сповідними розписами становив 989 осіб (4806:3817).

У історичній демографії вважається, що частка дітей (до 14 років) у загальній структурі населення повинна бути близько 40% [11, с. 133]. Наші підрахунки за Румянцевським описом, вказують на наявність 43,8% дітей, а за сповідними розписами, дитяча частка була дещо нижчою – 38,7%. Такі показники, з одного боку, свідчать про репрезентативність залучених джерел, а з іншого – демонструють недооблік дітей церковними переписами. Однак, цілком вірогідно, що посухи та неврожаї, які охопили Гетьманщину в 1766, 1773 і 1774 роках могли спричинити голод населення, від якого найбільше постраждали діти, що в свою чергу й призвело до їхнього недообліку [5, с. 11, 26].

Третьою причиною, могла бути недореєстрація літніх людей. Імовірно, що з огляду на стан здоров'я вони не могли відвідувати сповідь та причастя. Щоправда, О. Романова у своєму дослідженні зараховує їх до найбільш церковнослухняних членів парафій, які були людьми похилого віку і боялися в першу чергу померти непокаяними [6, с. 54-56]. Утім, фактори віддаленості церкви та слабкості стану здоров'я значно впливали на сповідальний процес людей похилого віку. Необхідно враховувати також, що особи старше 90 років вважалися довгожителами та були від старості слабкими [12, с. 62]. Більшість із них жила в очікуванні смерті, тому укладачі розписів могли не всіх вносити до реєстру через слабкість здоров'я та відсутність на сповіді. Проте в окремих випадках в обох джерелах зустрічаємо позначення й особливо літніх осіб. Наприклад, переписна книга с. Куклинців подає відомості про Семена Жаданка, якому виповнилося 100 років. Він був *«весьма дряхл и мало движений имел»* [13, арк. 46]. Цей приклад зайвий раз підкреслював неможливість такими людьми особисто відвідувати церкву. При розгляді даних таблиць відмічаємо різницю майже вдвічі більшу зареєстрованих осіб похилого віку фіскальними джерелами. Вірогідно, як зазначає В. Дмитренко, священники, іноді, наважувалися не вносити до списків осіб, які ігнорували сповідь, для того, щоб не накликати на себе додаткові клопоти по боротьбі з ними [14, с. 111]. Так, у віковій категорії 65-69 років зафіксовано 110 осіб на противагу церковним обліковим джерелам – 51.

---

¹Надалі першими у порівняльному аналізі будуть подаватися показники Румянцевського опису, другими – сповідних розписів 1775 р.

Теж саме помічаємо у віковій групі людей старших 70 років: 122:55. Отже, недореєстрація сповідними розписами літніх людей могла становити більше, ніж половину (232:106).

Згідно із класичною моделлю статевого поділу населення, прийнятою в історичній демографії, частка людей похилого віку (з 65 років) не повинна перевищувати 3-3,5% [11, с. 133]. Досліджувана нами популяція повністю відповідала цим критеріям. Так, відповідно із Румянцевським описом частка літніх людей дорівнювала 2,1%, а за сповідними розписами 1,1%. Крім того, існували й такі категорії людей, яких згідно із церковними канонами не допускали до сповіді. Зокрема, з цієї причини в розписи не вносилися розумово відсталі, про яких, натомість зазначали у фіскальних реєстрах: «*в уме полуумна и дряхла*» [15, арк. 132] або «*болезненный, враждение него убезумен*» [16, арк. 254]. Щоправда, слід зауважити, що таких, як правило, було не багато.

Також до сповіді не допускалися чотиришлюбники, бо відповідно із церковними правилами православним дозволялося брати лише три шлюби, а четвертий – визнавався недійсним. Зауважимо, що жодної такої особи за доступними нам джерелами не було ідентифіковано. Крім них, до сповідних розписів не вносилися також особи, яким священник не дозволив причащатися. Найчастіше такими вважали подружні пари «*грішників*», які порушували заборону на інтимні стосунки під час посту та не з'явилися в святу чотиридесятницю на сповідь та причастя. Крім них, у цю категорію могли потрапляти неодружені чоловіки, вдови та солдатки [6, с. 55]. Отже, недооблік «*заборонників*» також призводив до, хоча й незначного, але зниження зареєстрованого в сповідних розписах населення.

Не можна відкидати й свідомого приховування – «*утайки*», або надання завідомо неправильних відомостей про кількість парафіяльних дворів священниками. Серед причин такого заниження дворового числа були конфлікти між ієреями за лідерство та бажання приховати прибутки. Щоправда, як вважає О. Романова, такі факти викривалися доволі рідко, переважно за доносами. Згідно із її твердженням, священники подекуди приховували до 78 дворів з однієї парафії [17, с. 120].

Ще однією причиною недореєстрації слід вважати особисту невідвідуваність сповіді частиною парафіян. У доповідних інструкціях священників у Священний Синод найбільше порушників відвідання сповіді та причастя було виявлено за причини недбалства («*наречення*») [6, с. 52]. Одним із об'єктивних чинників порушення відправи церковних таїнств заміжніми жінками було народження дитини та неможливість відвідання ними, як «*нечистими*», храму. Згідно із православним віровченням, пологи оскверняють жінку. Спокутувати свій гріх вона

могла тільки молитвами. Цікаво, що при народженні дівчинки пологи роблять матір дитини «*нечистою*» на термін в два рази довший, ніж за умови народження хлопчика. Зокрема, два тижні опісля родин дівчинки жінка очищувалася сама та шістдесят днів повинна сидіти, очищуючись від «*кровей своїх*» [18, с. 13].

Отже, можемо зауважити, що зменшення чисельності населення, внесеного до сповідних розписів 1775 р. у порівнянні з даними Румянцевського опису, відбувалося в результаті недообліку. З-поміж можливих причин виділили такі: погіршення епідеміологічного стану в регіоні, природні катаклізми, зниження кількості у церковних реєстрах дітей несповідального віку, недореєстрація літніх, «очікуючих смерті» людей, недопущення до сповіді певних категорій осіб через настанови християнської церкви, свідоме приховування священниками дійсної чисельності мешканців у селах тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. Як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. Романова // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – с. 122-148.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 990, оп. 2, спр. 34, 1327 арк.
3. ЦДАК України, ф. 57, оп.2, спр. 59, 153, 184, 221, 252, 255, 269, 271, 273, 275, 286, 306, 307, 360, 454, 473, 486, 487, 495, 511, 513, 520, 526.
4. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм ; [пер. с фр. с. Хока и Ю. Егоровой]. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
5. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Е.С. Острась. – Донецьк, Донецький національний університет, 2003. – 80 с.
6. Романова О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730-1760-х рр. / О. Романова // Український історичний журнал. – Київ: «Дієз продукт», 2012. – №1. – с. 46-66.
7. Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы. Серия «Становление Европы» / Ливи Баччи, Массимо ; [пер. с итал. А. Миролубовой]. – СПб.: «Александрия», 2010. – 304 с.
8. Замура О.Ю. Смертність сільського населення Переяславсько-Бориспільської єпархії в середині XVIII ст. (на прикладі сіл Баришівської, Басанської та Бориспільської протопопії) : дисер. на здобуття наукового ступеня канд. історичних наук: 07.00.01 / О.Ю. Замура. – Полтава, 2012. – 228 с.

9. Шамрай с. В. Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика) / с. Шамрай. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – 170 с.
10. Лихтенштедт И.Р. О причинах большой смертности детей на первом году жизни и мерахъ къ ея отвращенію / И.Р. Лихтенштедт. – Санктпетербургъ: Типографія И. Глазунова и К°, 1840. – 149 с.
11. Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / С. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiGSp. J., 2009. – 521 s.
12. Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765-1769 рр.) / І. Сердюк // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2010. – Випуск 9. – с. 56-64.
13. ЦДІАК України ф. 57, оп.1, спр. 184. 95 арк.
14. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської епархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 / В. Дмитренко. – Полтава, 2010. – 190 с.
15. ЦДІАК України ф. 57, оп.1, спр. 520, 344 арк.
16. Там само, спр. 153, 262 арк.
17. Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30-70-і рр. XVIII ст.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / О. Романова. – Київ, 2009. – 368 с.
18. Потапова В. А. Отношение религии к женщине / В. А. Потапова. – Ставропольское книжное издательство, 1954. – 28 с.

* * *

УДК 364-3-787.26:37(477.53)»185»

Т. Тронько

БЛАГОДІЙНИЦТВО В ОСВІТІ ПОЛТАВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті визначаються головні напрями благодійної діяльності в галузі освіти Полтавщини у другій половині ХІХ століття. Розглядаються заходи доброчинців по створенню нових навчальних закладів та фінансуванню існуючих. Розкриваються способи допомоги вихованцям у формі надання їм стипендій, висвітлюється діяльність товариств допомоги нужденним учням. Водночас